

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ХОМЧАК ОЛЕНА ГЕННАДІЇВНА

УДК 821.161. 1Г – 3.09

**АВТОРСЬКА ПОЗИЦІЯ
В РОМАНАХ І.О. ГОНЧАРОВА**

10.01.02. – російська література

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Херсон - 2007

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі зарубіжної літератури Запорізького національного університету

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Тихомиров Володимир Миколайович,
Запорізький національний університет,
завідувач кафедри зарубіжної літератури

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Кирилюк Зінаїда Василівна,
Київський національний університет ім. Т. Шевченка,
кафедра російської літератури

кандидат філологічних наук, доцент
Дербеньова Лідія Вікторівна,
Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу,
кафедра перекладу

Захист відбудеться «8» червня 2007 року об 11.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 67.053.02 у Херсонському державному університеті за адресою: 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Херсонського державного університету за адресою: 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, тел. (0552) 32-67-08.

Автореферат розіслано «7» травня 2007 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.М. Стеценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема автора є однією з важливих проблем сучасного літературознавства. Основна мета в розробці цієї проблеми – оволодіння повнотою смислу художнього твору як цілісності. У теорії автора ця повнота смислу ототожнюється з авторською позицією – весь твір як ціле розглядається з погляду вираження авторської позиції, авторської свідомості. Архітектоніка художнього твору, його образна система, форма оповіді тощо є способами реалізації авторської позиції, осмисленням явищ дійсності та їх одночасної оцінки. Очевидно, що концепція письменника найбільш конструктивно реалізується через значеннєве співвідношення: автор – твір – читач, єдністю якого визначається зміст художньої творчості. В аспекті можливих варіантів цього співвідношення, так званого «бермудського трикутника філології» (Л.Г. Кайда), проблема авторської позиції в романах І.О. Гончарова мало досліджена, тому звернення до моделі художнього світу романів письменника з погляду вираження авторської позиції є актуальним. Саме розуміння важливості й актуальності цієї проблеми й зумовило ідею дисертаційного дослідження.

Про особливості художнього таланту І.О. Гончарова, своєрідність вираження авторської позиції в його романах висловлювалися ще В.Г. Белінський, М.О. Добролюбов, Д.І. Писарев, О.В. Дружинін та ін. Дослідження творчості І.О. Гончарова як феномена російської літератури ХІХ ст. продовжилося й у літературознавстві середини ХХ ст. (праці М.К. Піксанова, М.І. Пруцкова, О.П. Рибасова, О.Г. Цейтліна та ін., у яких при розгляді різних граней творчості І.О. Гончарова переважно аналізувалася ідейна еволюція автора).

Осмислення творів письменника в естетичній свідомості у 80-90-і рр. ХХ ст. породило нові інтерпретації, які істотно збагатили розуміння творчості І.О. Гончарова (праці О.О. Краснощоквої, В.І. Мельника, В.О. Недзвецького, М.В. Отрадіна, О.Г. Постнова та ін.). На початку ХХІ ст. спроби літературознавців виділити константи художнього світу автора «Звичайної історії», «Обломова», «Обриву», виявити якийсь фундамент, що забезпечує єдність цього світу, не припиняються.

Окремі міркування про способи вираження авторської позиції в романах І.О. Гончарова розпорошені в передмовах до різних видань його творів, у монографіях і статтях, але на сьогодні не існує спеціального дослідження еволюції авторської позиції І.О. Гончарова від першого роману «Звичайна історія» до останнього – «Обрив».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі зарубіжної літератури Запорізького національного університету. Одним із пріоритетних завдань кафедри є дослідження теми «Літературний процес: проблема типології і спадкоємності». Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Запорізького державного університету

(протокол № 3 від 27 грудня 2000 р.) і схвалена на засіданні бюро наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (протокол № 1 від 29 березня 2001 р.).

Мета дослідження полягає в простеженні еволюції авторської позиції та способів її вираження в романах І.О. Гончарова «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив».

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити історію проблеми авторської позиції;
- визначити особливості творчої індивідуальності І.О. Гончарова;
- з'ясувати своєрідність сюжетно-композиційної організації та форм оповіді як основних способів художнього втілення авторської позиції в романах «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив»;
- виявити специфіку взаємозв'язку «автор – герой» у романах І.О. Гончарова;
- розглянути пейзаж і портрет у романі «Обрив» як основні позасюжетні способи реалізації позиції оповідача й героя Райського.

Об'єктом дослідження є романи «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив».

Предметом – способи вираження авторської позиції та динаміка їх розвитку в романній спадщині І.О. Гончарова.

Методологічну основу дисертації становлять філософські та літературознавчі теорії вітчизняних і зарубіжних учених, що сформувавши основні підходи до вивчення проблеми автора, зокрема праці М.М. Бахтіна, В.В. Виноградова, Л.Я. Гінзбург, Б.О. Кормана, В.Є. Халізева та ін. Дослідження спирається на монографії та статті О.О. Краснощоквої, В.І. Мельника, В.О. Недзвєцького, О.Г. Постнова та інших науковців, що визначили основні принципи аналізу художнього світу романів І.О. Гончарова.

При загальному системному підході застосовуються порівняльно-типологічний, наратологічний, біографічний **методи**.

Наукова новизна результатів проведеного дослідження полягає в тому, що романи І.О. Гончарова «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив» уперше системно інтерпретовано на основі аналізу авторської позиції та способів її реалізації, здійснено цілісний аналіз форм актуалізації автора-оповідача в творах письменника. Подальшого розвитку набула думка про оригінальність романів І.О. Гончарова в контексті взаємозв'язку «автор – герой» .

Теоретичне значення дослідження зумовлюється суттєвістю його результатів для розуміння способів моделювання й формування структури авторського тексту, вивчення особливостей естетики І.О. Гончарова, визначення найважливіших параметрів концептуальної «моделі світу», створеної ним у творах. Дослідження дає змогу розширити й поглибити вже існуючі концепції

проблеми автора в сучасному літературознавстві. Крім того, у дисертаційній роботі виявлено своєрідність вираження авторської позиції в романах І.О. Гончарова.

Практичне значення роботи. Основні положення й висновки дослідження можуть бути використані при розробці спецкурсів за цією проблемою у вищих навчальних закладах, а також – у практиці викладання російської літератури у вищій та загальноосвітній школах.

Апробація роботи. Окремі розділи й дисертація загалом обговорювалися на засіданнях кафедри зарубіжної літератури Запорізького національного університету. Результати дослідження оприлюднено на Всеукраїнській конференції «Актуальні проблеми слов'янської філології» (Бердянськ, 2001), V Всеукраїнській конференції «Нові підходи до філології у вищій школі» (Запоріжжя, 2002), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми філології» (Дніпропетровськ, 2003), II Міжнародній інтернет-конференції «Нові виміри сучасного світу» (Мелітополь, 2006).

Основні положення дисертації відображено в 12 публікаціях, 8 із яких надруковано у виданнях, зареєстрованих ВАК України як фахові.

Структура роботи зумовлена окресленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (250 позицій). Повний обсяг роботи – 183 сторінки. Основний текст дисертації викладено на 158 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність, визначено мету й завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічні засади, наукову новизну дослідження, теоретичну та практичну цінність. Подано інформацію про апробацію отриманих результатів і структуру роботи.

Перший розділ **«Проблема авторської позиції в літературознавстві»** складається з двох підрозділів. У підрозділі 1.1. *«Історія проблеми автора й авторської позиції»* аналізуються різні підходи до проблеми автора й авторської позиції.

Історія проблеми авторської позиції являє собою історію суперечок про ступінь можливої «відкритості» й «прихованості» авторської думки, про форми реалізації погляду художника на дійсність, спрямованого як до «об'єктивності», так і до «тенденційності» – на цьому акцентували увагу у своїх працях Д.С. Лихачов, Н.К. Михайловський, Д.Н. Овсянико-Куликовський та ін.

На основі попередніх здобутків сучасного літературознавства синтезуються різні визначення поняття «автор»: «автор-творець» (М.М. Бахтін), «образ автора» (В.В. Виноградов, Н.К. Бонєцька, М.П. Брандес), «автор-оповідач» (І.Б. Роднянська), «голос автора» (В.В. Кожин) та ін. У результаті здійсненого аналізу наукових концепцій з проблеми автора зроблено деякі узагальнення: автор у художньому творі – це творча енергія, що знаходить вираження на різних

рівнях цього твору. Автор завжди виступає носієм певного світогляду, вираженням якого є весь твір. Цілком поділяємо погляд М.М. Бахтіна про те, що автор безпосередньо «не входить» до художнього твору: він перебуває на межі створюваного ним світу, інакше вторгнення автора в цей світ руйнує його естетичну стійкість.

У дисертації принципово розмежовуються поняття «автор» і «образ автора». «Образ автора» в суто об'єктивному розумінні є характерним для творів автобіографічного плану, тому що лише там особистість автора є об'єктом і темою його творчого акту. Але це вже не той автор, якого М.М. Бахтін називає істинним, автором-творцем, адже творця ми бачимо тільки в його витворі, а не поза ним. Учений блискуче переконує, що справжній автор не може стати образом, оскільки він є творцем усього образного у творі.

Спираючись на дослідження М.М. Бахтіна, М.П. Брандес, Б.О. Кормана, Л.О. Орехової, В.Є. Халізева та ін., у дисертаційній роботі робиться спроба уточнення межі у співвідношенні «образу автора» й авторської позиції. Зазначається, що «образ автора» та «позиція автора», істотно розрізняючись, постають двома рівновагомими для літературного твору явищами. Різниця полягає в тому, що «образ автора» – це «вторинний», втілений у художньому тексті автор, а авторська позиція являє собою втілений через композицію, сюжет, систему образів тощо світогляд творця твору.

Жодну з форм персоніфікації суб'єкта оповіді ми не ототожнюємо з реальним автором, тому що будь-яка форма оповіді є лише способом вираження авторської позиції, відображення авторської свідомості.

У підрозділі 1.2. «*Авторська позиція І.О. Гончарова в критиці й літературознавстві*» досліджується рецепція творчості письменника в критиці XIX ст. й особливості інтерпретації його романів у літературознавстві XX ст. і початку XXI ст.

У критиці й літературознавстві і XIX, і XX століть під час обговорення авторської позиції І.О. Гончарова ставилася проблема об'єктивності й суб'єктивності (тенденційності). При цьому суб'єктивність пов'язувалася зі свідомою творчістю, а об'єктивність – із несвідомою. У дисертації зазначається, що, починаючи з висловлювань В.Г. Белінського про І.О. Гончарова як про об'єктивного письменника й до порівняно недавніх літературознавчих досліджень, простежується досить широкий діапазон думок при висвітленні питання про свідомість / несвідомість творчості романіста. За більше ніж півтора сторіччя, що минуло з часу появи першого роману І.О. Гончарова «Звичайна історія», критики й дослідники не раз зверталися до питання про свідоме / несвідоме у творчості письменника. У різних варіаціях – то схвально, то з осудом – об'єктивність творчості І.О. Гончарова аналізувалась у працях І.Ф. Анненського, М.О. Добролюбова, Д.І. Писарева, М.О. Протопопова, О.М. Скабичевського, М.В. Шелгунова та ін. Усі ці дослідники також

висловлювали думку (з різними «відтінками») про те, що І.О. Гончаров – письменник несвідомої творчості, що пише інтуїтивно, з натхненням.

Однак матеріал творів І.О. Гончарова давав підставу і для прямо протилежного тлумачення його авторської позиції. Так, якщо І.Ф. Анненський стверджував, що І.О. Гончарову була не притаманна викривальна, тенденційна творчість, то А.О. Григор'єв обвинувачував автора романів «Звичайна історія» й «Обломов» у тенденційності, винятковій упередженості. Концепція А.О. Григор'єва ставила під сумнів традиційне (від В.Г. Белінського) уявлення про І.О. Гончарова як про об'єктивного художника.

На початку ХХ ст. Ю.І. Айхенвальд у книзі «Силуети російських письменників» називає непорозумінням те, що І.О. Гончарова протягом ХІХ ст. вважали об'єктивним письменником. Е.А. Ляцький також зазначає, що І.О. Гончаров – один з найбільш суб'єктивних письменників, і тлумачить суб'єктивність у суто біографічному ключі.

Характерно, що сам І.О. Гончаров у статті «Краще пізно, ніж ніколи» вважає себе, спираючись, найвірогідніше, на відгук В.Г. Белінського, письменником несвідомої творчості. Але слід зауважити, що статті І.О. Гончарова, які прославляють несвідомість творчості, наповнені якраз свідомою інтерпретацією власних романів. Виступаючи переважно як художник, І.О. Гончаров одночасно здійснює дослідження власної творчості та будує естетичну концепцію так, що вона відображає, насамперед, його особисту художню свідомість, його спосіб бачення. На думку дослідника О.Г. Постнова, єдина можливість осмислити питання про співвідношення свідомого / несвідомого у творчості І.О. Гончарова полягає в протиріччі між теорією та практикою письменника. І.О. Гончаров постійно перебуває ніби в двох іпостасях: свідомо-критичній і несвідомо-поетичній.

Отже, вся романістика І.О. Гончарова характеризується динамічним злиттям поетичності в пластичному відтворенні характерів і раціоналістичності в прийомах і формах їх оцінок. Складається враження, що романіст творить за натхненням, плоди якого «вміщує» в раціоналістичні поетичні форми.

Другий розділ **«Способи вираження авторської позиції в романах «Звичайна історія» й «Обломов»** містить чотири підрозділи, у яких аналізуються композиційна структура й організація оповіді як найбільш характерні форми вираження авторської позиції.

У підрозділі 2.1. *«Реалізація авторського задуму в композиції роману «Звичайна історія»* зазначається, що композиція має велике значення в реалізації авторської позиції. Основною функцією композиції є компонування художнього цілого. Автор будує художній світ твору відповідно до своєї ідейно-художньої концепції, трансформуючи відібраний матеріал за внутрішніми, лише йому відомими законами архітекτονіки.

Роман «Звичайна історія» заслуговує на докладний розгляд, оскільки він є осередком авторської творчої свідомості, з якої розвинулася вся романістика письменника.

В основі композиції «Звичайної історії» – природний, логічний ланцюг подій. Внутрішня композиційна організація роману являє собою досить складний тип співвідношення суб'єктних сфер в оповіді – наратор не названий у тексті власним ім'ям, не виділяється стилістично, йому не дається конкретних характеристик. Під умовним «я» оповідача виявляється один із «образів» автора, один із способів виявлення авторської позиції.

У сюжетно-композиційній організації «Звичайної історії» втілюються дві естетично рівноправні сфери буття: ідеально-романтична та життєво-практична. З одного боку – юний Олександр Адуєв із його романтичним максималізмом, з іншого – зріла людина Петро Іванович Адуєв із його раціоналізмом: моральна правота не монополізована жодною зі сторін. Діалоги Адуєвих відбивають два взаємовиключних життєвих кредо, у кожному з яких наявна своя частка істини, але жодному з них не надана повністю авторська перевага: полярні погляди належать персонажам, а позиція І.О. Гончарова відмежована від них. Автор уникає відвертого вияву симпатій і антипатій і до Петра Івановича, і до Олександра.

І.О. Гончаров, досліджуючи проблему багатогранності, неоднозначності життя, розв'язує її відповідно до логіки свого гумористичного світовідчуття. Оповідач у «Звичайній історії» посміюється над своїми героями, коли вони намагаються жити за своїми вигаданими схемами. Іронічна тональність у романі з'являється з моменту приїзду героя-романтика в Петербург, коли з ним вступає в діалог його прагматичний дядько.

Іронія, що відчужує автора-оповідача від героїв, до кінця роману майже зникає; у листах із села Олександрові вручаються авторські підсумкові міркування, що стосуються як його долі, так і загальних проблем буття, що відображає зрушення авторської позиції. Порядок людського буття, з погляду І.О. Гончарова, влаштований мудро: час поступово лікує будь-які душевні рани, але доля не дає людині потонути цілком у буденному житті й постійно тривожить її новими «ударами». Так в епілозі «удари долі» наздоганяють і Петра Івановича.

У підрозділі зазначається, що І.О. Гончаров одним із перших серед російських письменників відчув проблеми, які ставить перед суспільством буржуазна цивілізація. Автор «Звичайної історії» визначає як прогресивні риси цієї нової культури, так і її втрати. «Глухий кут», у якому опинився Петро Адуєв, виникає тому, що особистісні взаємини для нього є лише додатком до служби, кар'єри.

При всій зовнішній неупередженості І.О. Гончаров – письменник внутрішньо пристрасний. Називаючи свій перший роман «Звичайною історією», він з іронією, співчуттям і смутком констатує, що людина, яка прагне з початку життя бути винятковою, стає заручником усталеного на той час соціального стереотипу. «Мудро створений порядок людського існування», за

І.О. Гончаровим, залишає надію, але не дає гарантій, що живі внутрішні сили зможуть переборювати мертву зовнішню схематичність.

У підрозділі 2.2. «*Своєрідність композиційно-стилістичної організації роману «Обломов» як спосіб утілення авторської позиції*» розглядається особливість композиційної побудови роману «Обломов» як єдність авторського задуму й стилю.

В «Обломові» І.О. Гончаров не вдається до якихось особливих композиційних хитрощів, лише передісторія головного героя є відступом від хронологічного порядку. Своєрідність архітекτονіки роману визначається його сюжетом, в основу якого покладене сорокалітнє життя головного героя Іллі Ілліча Обломова.

Оповідь у романі ведеться від першої особи, позначеної займенником «ми». Персоніфікований оповідач передбачає й персоніфікованого читача, якому адресований авторський текст. Такий взаємозв'язок забезпечує іншу, ніж у «Звичайній історії», оповідальну стратегію: присутність оповідача, якому доступне найпотемніше у внутрішньому світі персонажів роману, постійно відчувається читачем.

Перша частина «Обломова», що є розгорнутою експозицією, здається позбавленою будь-якої динаміки, простір замкнений рамками – стінами кімнати Іллі Ілліча, художній час немовби завмер. Але відсутність романної дії є уявною: вся перша частина наповнена внутрішньою динамікою, внутрішнім рухом героя. Вся наступна оповідь роману є спробою зрозуміти природу цього, на обломовський лад, внутрішнього руху, коли життя для героя є відстороненим від діяльності й не включає подій зовнішнього світу квапливої «цивілізації».

Час у романі починає рухатися лише після знайомства з минулим Обломова, яке подано автором-оповідачем хронологічно непослідовно. Спочатку, у п'ятому розділі першої частини роману зображується недавнє минуле героя: досить прозаїчні петербурзькі роки (де навіть любовні стосунки подані як буденність) і романтично забарвлена епоха московського студентства, а згодом, уже в дев'ятому розділі – більш далекі дитинство й отроцтво, сповнені поезії, де час героя зливається з пам'яттю роду, зі світом переказів. Цей порядок, зворотний хронологічному, у зображенні минулого Обломова відбиває своєрідність авторської позиції: чим далі оповідь заглиблюється в часі, тим менш безнадійним є кожен наступний період у порівнянні з попереднім.

У підрозділі 2.3. «*Особливості вираження позиції автора-оповідача у главі «Сон Обломова»*» визначається специфіка функціонування суб'єкта нарації (оповідача) в дев'ятій главі роману, що органічно поєднана із задумом усього твору.

І.О. Гончаров у статті «Краще пізно, ніж ніколи» називає главу «Сон Обломова» «увертюрою всього роману». Прийом «сну», відображаючи сферу підсвідомості героя, виступає втіленням авторської свідомості. Звернення письменника до форми сну дає змогу створити своєрідну метафору ідилічного, нерухомого життя в Обломовці. Увага автора-оповідача

сконцентрована не на дії, а на бездіяльності як ідеалі життя для обломовців. Замкнений ідилічний світ Обломовки – це не мала частина всесвіту, а самостійний світ, прикмети якого – цілісність і завершеність. Для обломовців самодостатність їхнього життя підтверджується досвідом предків, що усвідомлюється ними як особистий досвід; споконвічна прикріпленість до місця проживання багатьох минулих і сучасних поколінь становить нерозривну єдність.

У підрозділі наголошується на тому, що оповідач у главі «Сон Обломова» займає зовнішню стосовно світу Обломовки позицію, втім, у своїй розповіді він ураховує й той внутрішній погляд, який в дисертаційній роботі нами позначений як обломовський. Однак, якщо обломовський погляд має безсумнівну цілісність, послідовність, то думка оповідача, навпаки, не однозначна й допускає різні підходи в осмисленні обломовського життя.

Погляд оповідача позначається оцінним характером, а його критичне мислення істотно відрізняється від міфічного мислення обломовців. Як тільки оповідач опиняється в зовнішній позиції стосовно обломовського світу, він переходить від безсторонньої констатації фактів до їх інтерпретації. Система оцінок оповідача виявляється надзвичайно рухомою, амплітуда його ставлення до обломовського життя досить велика (умовно: від теплої симпатії до іронічного докору). Щоразу, коли оповідач виявляє своє ставлення до світу, який зображує, коли він відверто або завуальовано виражає свою оцінку, це характеризує насамперед його позицію.

Підрозділ 2.4. – *«Ілля Обломов у контексті образної системи роману»*. Ілля Ілліч – «уламок» феодальної патріархальності, але оскільки наступні після феодально-патріархального періоду етапи історії виявляються драматично суперечливими, то в патріархальному Обломові зберігаються безумовні цінності людської душі: чесність, щирість у дружбі й у любові. Наприкінці роману І.О. Гончаров вустах персонажа Штольца виголошує своєрідний панегірик «чесному, вірному серцю» свого героя, маючи на увазі Обломова як людину, а не «обломовщину» як явище. «Обломовщина» в романі набуває значення одного з «корінних» і стійких загальнонаціональних способів життя. «Обломовщина» – це не тільки панство, обмеженість, лінь, це й поезія сільського усамітнення, і картини щедрої російської гостинності, і краса селянських свят, і щирість людських стосунків.

В основі взаємозв'язку всіх частин роману, погодженості зображуваних явищ, у численних побутових замальовках і картинах природи лежить авторське співпереживання людині, її незахищеності від навколишнього світу. Автор-оповідач усвідомлює приреченість життєвих ідеалів свого героя, визнаючи значною мірою їх моральність.

Метаморфоза з Іллею Обломовим відбувається завдяки унікальній події в його житті – любові до Ольги Ільїнської. Доля не тільки забирає, але й дає: Ольга Ільїнська в ідеальному варіанті була призначена для Обломова, що відбито й у семантиці прізвища героїні – Ільїнська (для Іллі). Ініціали героїв дзеркально відображають один одного: Ольга Ільїнська – Ілля Обломов.

З появою в романі героїні Ольги Ільїнської змінюється тональність оповіді. Змінюються й акценти в описі Іллі Обломова: любов до Ольги оголює всю слабкість, весь сумний комізм і всю принадність його натури. Злиття ліричного, комічного, а потім і трагічного елементів в образі Іллі Ілліча створює драму, повну любові, сліз, сміху й жалю. Життя, яке спочатку зовсім не зачіпає Іллю Ілліча, розгортається «квітучою поемою любові».

Отже, історія Іллі Ілліча – сумна історія, розказана читачеві зі співчуттям. Найбільша заслуга І.О. Гончарова в тому, що він створив свого Обломова не як карикатурний персонаж, а як живу людину, що викликає симпатію й співчуття в читача.

Третій розділ **«Еволюція позиції автора в романі «Обрив»** складається з трьох підрозділів, присвячених аналізу останнього роману письменника, у якому авторська позиція знаходить нові конкретні форми вираження.

Підрозділ 3.1. – *«Вираження авторської позиції в сюжетно-композиційній організації роману»*. Позиція письменника виявляється на різних рівнях твору, та все ж найбільш активно формує читачке сприйняття авторської концепції світу сюжетно-композиційна організація.

Робота над романом «Обрив», сюжет якого зароджується в І.О. Гончарова ще в 1849 році, триває два десятиліття, постійно перетинаючись із працею над іншими творами. У період написання останнього роману відбуваються значні зміни в поглядах І.О. Гончарова. Як і в попередніх романах, у «Обриві» створено образ дореформеного життя, але акценти в його зображенні зміщені. Продовжуючи характерну для «Звичайної історії» й «Обломова» антиномію «провінція – Петербург», І.О. Гончаров у останньому романі зображує життя в столиці не як прогрес, а як застій і духовний сон.

Зміна картини громадського життя відбиває еволюцію «філософії життя» І.О. Гончарова й тісно пов'язана із загальною концепцією роману: автор «Обриву» переоцінює досягнення буржуазної цивілізації. Пріоритет матеріальних інтересів, духовно-моральне зубожіння життя ставлять письменника перед необхідністю шукати порятунку у християнській етиці, кращих національних традиціях та ідеї морального самовдосконалення.

В останньому романі дія зосереджена вже не в Петербурзі (як у «Звичайній історії» та «Обломові»), а в маєтку Малинівка, тут важливе вже інше локально інтерпретоване протистояння «старого» й «нового». Життя, за І.О. Гончаровим, не можна механічно членувати на «нове» й «старе», оскільки в «старому» наявне й вічне, і треба багато проникливості й сердечності, щоб це вічне розгледіти. У здобутті цієї істини герой роману «Обрив» – Борис Райський – виступає як виразник позиції автора.

Виділяючи героя-посередника Райського з-поміж дійових осіб, І.О. Гончаров надає йому функцію письменника. Свідомість героя й свідомість автора перебувають у стосунках часткового

взаємного відбиття: з одного боку, події роману пропускаються крізь призму свідомості Райського, з іншого – далеко не все в романі визначається цією свідомістю.

Здійснений роман автора / нездійснений роман героя – важлива художня антиномія «Обриву», що підсилює його поліфонічне звучання. Співіснування двох романів – реального й мислимого – значний фактор у творенні ритму оповіді. Вся сюжетна енергія акумулюється в авторській оповіді, тоді як уявлюваний роман героя Райського тяжіє до картин і поширених описів.

У підрозділі вказується, що своєрідність оповідної манери в романі «Обрив» визначається відсутністю суб'єкта оповіді та звільненням від форм умовної персоніфікації. У романі присутній незримий оповідач, не позначений особовим займенником, максимально віддалений від персонажів і наближений до автора-творця. Дистанція між авторською позицією та роллю оповідача незначна, невиявлений мовець практично поєднаний з автором-творцем – носієм художньої концепції твору.

Останній роман І.О. Гончарова містить «усвідомлену міфотворчу тенденцію» (В.А. Недзвецкий). Живі характери героїв, а також конфлікти між ними в романі зводяться до міфологічних основ як російських, національних, так і біблійних, загальнолюдських. Бабуся – це й жінка 40-60-х років XIX ст., але одночасно й патріархальна Росія з її вистражданими віками моральними цінностями. Віра – це й дівчина 1840-60-х років, але це й молода Росія з її волелюбністю, з її доведенням усього до останньої межі.

І.О. Гончаров, звичайно, не переносить ситуації біблійного переказу в сучасне життя, але включення деяких деталей і словесних образів в оповідну тканину «Обриву» підсилює міфологічний підтекст. За любовною драмою Віри й Марка постають давні сказання про блудного сина й пропащу дочку. Марко, що підносить Вірі яблуко з «райського» бабусиноного саду, – натяк на диявольську спокусу біблійних героїв Адама і Єви. Прізвище героя – Райський – підтримує метафору раю, «едему».

У підрозділі 3.2. *«Співвідношення ціннісних позицій автора та героя Райського»* розглядаються особливості організації роману «Обрив» І.О. Гончарова та висвітлюється специфіка взаємозв'язку «автор – герой».

Роман «Обрив» організується письменником таким чином, що на рівень художньо осмислених життєвих явищ виходить процес власного тривалого «вживання» у творчий задум. В «Обриві» І.О. Гончаров прагне аналізувати в особі Райського натуру художника. Головним стимулом до створення роману про «невиліковного романтика» є прагнення письменника осмислити не тільки свій людський досвід, але й власний пошук у мистецтві – через його віддзеркалення в досвіді героя твору.

За первісним задумом твору І.О. Гончаров у заповітному, ідеальному образі художника мав намір відтворити власні риси. В основу втілення «артистичного ідеалу» на перших етапах створення роману була покладена значна подібність між світовідчуттям автора та його героя. У процесі тривалої роботи задум роману змінюється, відбувається переоцінка накопиченого автором матеріалу й відмежування поглядів письменника від поглядів задуманого героя. Із цією зміною в центрі роману постає художник-дилетант Борис Райський із романтичними поглядами на життя й на мистецтво, образ якого складається на основі широких життєвих спостережень письменника.

У підрозділі зазначається, що унікальність творчої концепції І.О. Гончарова в романі «Обрив» полягає в принциповій «двоїнності» особистості Райського, котрий частково є об'єктом зображення, частково ж – суб'єктом художнього бачення. Він то знаходиться поруч із іншими персонажами твору, то піднімається до авторського бачення подій, які й подаються в оповіді крізь призму його свідомості. У цьому розумінні Райський – герой, що рефлексує. Це дає читачеві можливість визначити, який погляд в оповіді – героя, і який – автора.

Образ Райського, художника-дилетанта й естета, сприяє цілковитій актуалізації проблем, розв'язання яких виявляє естетичні погляди автора «Обриву». І.О. Гончаров, безумовно, багато чого «передав» своєму героєві. І серед цього переданого не останнє місце належить міркуванням Райського про жанр роману – одного із провідних літературних жанрів ХІХ століття.

Райський у кожному життєвому явищі шукає матеріал для свого майбутнього роману, довіряючи перу лише власні переживання. За переконанням І.О. Гончарова, художник повинен писати не з події, а з її відбиття у своїй творчій фантазії. Завдання художника – неупереджено передати, як він сам сприймає події зовнішнього світу, пластично втілити, перетворити ці події на явища світу духовного. Райський же «механічно» переносить життєві сюжети у свій передбачуваний роман, що врешті-решт заводить його в безвихідь.

Кардинальне розходження між автором «Обриву» та його героєм виявляється у ставленні до творчості. Для І.О. Гончарова є характерним серйозний, вимогливий погляд на творчість. А для Райського саме існування без творчих імпульсів нудне, тому він прагне максимально наповнити життя творчістю. Фатальна перешкода, що заважає героєві втілити свої творчі задуми, криється в ньому самому, у його духовному інфантізмі.

Незважаючи на те, що Райському не вдається написати роман, він починає розуміти, що внутрішній світ людини непідвладний йому. І.О. Гончаров підводить свого героя до висновку, що творча діяльність вимагає набагато більше зусиль, ніж Райському здається спочатку, і справжній художник не може не враховувати цього, пишучи роман, – це знак творчого дозрівання Бориса Райського та свідчення внутрішньої еволюції героя.

Підрозділ 3.3. «Пейзаж і портрет крізь призму сприйняття автора-оповідача й героя Райського» містить аналіз основних позасюжетних елементів – пейзажу й портрету – як способів вираження позиції наратора та персонажа.

Пейзаж у романі «Обрив» містить опис живої природи в загальноприйнятому значенні – ліс, поле, ріка тощо. Багато художників, щоб домогтися відчуття простору, намагаються вибрати у своїх пейзажах місце огляду згори. Це характерно і для І.О. Гончарова, який виявляє особливий інтерес до образотворчого мистецтва й цією властивістю наділяє і свого героя. Вибудовуючи панорамну картину Волги, автор-оповідач «Обриву» найчастіше обирає для свого героя позицію, коли він бачить ріку з висоти обриву: такий погляд стороннього спостерігача допомагає не просто фіксувати якісь факти, події, явища, але й давати їм оцінку.

У підрозділі зазначається, що серед пейзажів у романі «Обрив» домінують ті, що подаються через сприйняття Райського, тобто передані ніби його «очима». Пейзажні замальовки, «доручені» Борису Райському як художникові, є свідченням його спроможності як пейзажиста.

Портрет, як відомо, є важливим художнім прийомом, що відкриває шлях до розуміння характеру персонажа. Але в особливостях портретної характеристики, на наш погляд, знаходить вираження й позиція самого автора. В естетичній природі портретної характеристики закладено намагання передати більше, ніж реальний опис зовнішнього вигляду. Портрет може бути значеннєвим фокусом, конденсатором авторської позиції. Позицію автора стосовно зображуваного світу ми завжди можемо визначити за тим, як змальована зовнішність того чи іншого персонажа.

Портрети центральних героїв «Обриву», наприклад, бабусі, Марфеньки, Віри, подаються в романі через призму свідомості Райського, але, крім цього, доповнюються оцінними зауваженнями автора-оповідача й перехресними характеристиками персонажів. Портрет того чи іншого персонажа «з народу», як правило, повністю доручається «співавторові» романіста Райському.

В описі зовнішності персонажів роману й картин природи найчастіше спостерігається взаємопроникнення авторської оповіді та внутрішніх монологів героя. Портретні й пейзажні характеристики стають об'єктом рефлексії самого героя, елементами його свідомості. Свідомість Райського зображується, а не виражається, тобто не зливається з авторською свідомістю, не стає рупором для його голосу.

У **Висновках** узагальнено результати дисертаційної роботи.

На основі проведеного дослідження можемо стверджувати, що своєрідність виявлення авторської позиції в романах І.О. Гончарова полягає в доборі життєвого матеріалу, у його авторському осмисленні, у композиційно-сюжетній організації, формі оповіді, назві твору, способі зображення персонажів і виборі їхніх імен, у портретних і пейзажних замальовках тощо. Аналіз і

суб'єктних, і несуб'єктних форм, їхньої ролі в окремо взятому романі дав можливість розкрити механізм еволюції авторської позиції, її складність і оригінальність.

Трансформація авторської позиції в романах «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив» відображається використанням різних оповідних форм. Так, у «Звичайній історії» стилістично нейтральний оповідач від першої особи, наближений до автора-творця, займає позицію спостерігача в тексті. Автор-оповідач виявляє свою позицію за допомогою ліричних відступів (наприклад, про красу петербурзької ночі тощо), коментарів до реплік і вчинків героїв, звертань до передбачуваного читача.

У «Звичайній історії» немає чітко й однозначно вираженої позиції автора-оповідача. Вона народжується, з одного боку, у момент зіткнення життєвих позицій Адуєва-старшого й Адуєва-молодшого («антисвітів»), з іншого боку – на перетині ліній комічного й ліричного, з чого складається в романі зображення тієї або іншої системи поглядів. Ідеал І.О. Гончарова не заперечує повністю ні романтичного, ні прагматичного розуміння життя, а синтезує їх окремі плідні засади: духовність у першому випадку, практичність і діловитість – у другому. Ставлення автора до персонажів виключає однозначний осуд або схвалення.

Оповідь у романі «Обломов» ведеться від першої особи, вираженої займенником «ми». Персоніфікований оповідач припускає й персоніфікованого читача, якому адресований авторський текст. Оповідне «ми» в «Обломові» покликане підкреслити спільність інтересів автора та читача. У романі створюється особливий образ читача-друга, що близький автору-оповідачеві за світоглядом.

Аналіз позиції автора-оповідача у главі «Сон Обломова» дав можливість переконалися в тому, що критичне мислення оповідача істотно відрізняється від міфічного мислення жителів Обломовки; наратор займає сторонню щодо їхнього ідилічного світу позицію. Він постійно перемикає свідомість читача то на зовнішній, то на внутрішній (щодо описуваного ідилічного способу життя) погляд, амплітуда оцінок ідилічного світу виявляється надзвичайно рухомою.

Автор «Обломова» переконаний, що патріархальний побут неминуче зміниться суспільством буржуазних підприємців, які репрезентують прогрес, але, разом з тим, він добре розуміє, що, досягаючи нового, людство втрачає й частину цінностей, набутих раніше. Прагнення до ідеалу передбачає в І.О. Гончарова збереження цінностей патріархального способу життя, звідси в оповіді роману – поєднання іронічного, ліричного й трагічного у висвітленні образу Іллі Обломова. Під час опису побутової сфери (в Обломовці, на вулиці Гороховій у Петербурзі, у будинку на Виборзькій стороні) оповідь у романі наповнена особливим комічним пафосом; із виникненням «поєми кохання» Іллі Обломова та Ольги Ільїнської голос оповідача набуває ліричного тону. Наприкінці роману провина Обломова в його взаєминах із суспільством («зовнішнім світом») трансформується переважно в його біду, а комічне сприйняття героя – у трагічний ореол над його фігурою.

Композиція «Обриву» (роман у романі) дає можливість організувати оповідь через призму свідомості духовно близького авторові персонажа Бориса Райського, голос якого звучить майже нарівні з голосом автора-оповідача. Це, безумовно, пов'язано з самою роллю Райського, який у творі виступає не тільки як персонаж поряд з іншими, а й як письменник – творець нової реальності.

Естетичні погляди героя Райського проявляються у зіставленні з естетичними поглядами автора-оповідача: їхні позиції то зближуються, то розходяться. Відмінність позицій полягає у визначенні природи романного жанру, ролі життєвих вражень у творчому процесі, вибору персонажів і т.і. Близкість підкреслюється портретними та пейзажними замальовками, де позиції наратора й персонажа часто збігаються.

При загальній стриманості оповіді романів І.О. Гончарова особлива емоційність у голосі оповідача з'являється при описі картин природи. Однак, якщо в «Звичайній історії» поетичне й емоційне забарвлення має і провінційний (Грачі), і столичний (Петербург) пейзажі, то в наступних романах це забарвлення наявне тільки при описі провінційного світу (Обломовка, Малинівка).

У романах «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив» автор окреслив ті періоди суспільно-політичного життя, коли «старе» ще не пішло, а «нове» ще не настало. Російське життя відбилося в романах в основоположних духовно-моральних засадах та ідеалах, відображених письменником у цих творах. В «Обриві» автор-оповідач, долучаючи героя Райського до російського життя в його традиційних, стійких формах, відзначає, що саме глибинка Росії – Малинівка, – а не середовище Петербурга, формують глибокі прогресивні прагнення сучасності. В основі авторської позиції І.О. Гончарова лежить ідея людського прогресу, але погляд романіста на прогрес від «Звичайної історії» до «Обриву» зазнає видимих метаморфоз. Патріархальний побут, що колись уявлявся І.О. Гончарову історично приреченим, в «Обриві» набуває своєї первісної привабливості. Ставлення письменника до світу в останньому романі стає очевидним, увиразнюється й остаточно формується авторська позиція, звучить певна дидактична нота, що було детерміновано зміною в розумінні письменником позитивних основ життя. За І.О. Гончаровим, християнська істина й непорушність моральних норм, що ґрунтуються на ній, є по суті тими неминущими цінностями «старого», без яких «нове» приречене на цілковиту бездуховність.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Хомчак О.Г. Проблема автора в теоретико-літературознавчому аспекті // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – С. 152–155.

2. Хомчак О.Г. Своеобразие авторской позиции в романе И.А. Гончарова «Обыкновенная история» // Русская филология. Украинский вестник. Республиканский научно-методический журнал. – Харьков: ХГПУ, 2001. – № 4 (20). – С. 84–87.
3. Хомчак О.Г. Портрет как средство выражения авторской позиции в романе И.А. Гончарова «Обломов» // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. 6: Лінгвістика і літературознавство. – К.: Знання України, 2001. – С. 151–157.
4. Хомчак О.Г. Языковая личность автора и персонажа в романе И.А. Гончарова «Обрыв» // Південний архів. Філологічні науки: Зб. наук. праць. Випуск XIV. – Херсон: Айлант, 2002. – С. 353–357.
5. Хомчак О.Г. Автор и герой в романе И.А. Гончарова «Обрыв» // Нова філологія. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – № 2 (13). – С. 97–104.
6. Хомчак О.Г. Типология создания образов в произведениях Н.В. Гоголя и И.А. Гончарова // Література та культура Полісся / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДПУ, 2004. – Вип. 24. – С. 112–118.
7. Хомчак О.Г. Принципы художественного воплощения авторской позиции в романах И.А. Гончарова // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – С. 172–176.
8. Хомчак О.Г. Русская речь как микрообраз в романе И.А. Гончарова «Обломов» // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Філологія. – Харків: ХНУ, 2006. – Вип. 47. – С. 60–63.
9. Хомчак О.Г. Аналіз авторської позиції під час вивчення епічного твору у ВНЗ // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта '2003». Філологія / За заг. ред. Ю.О. Шепеля. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – Том 13. – С. 28–29.
10. Хомчак О.Г. Проблема авторской позиции в романах И.А. Гончарова // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Актуальні проблеми філології». – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 41–42.
11. Хомчак О.Г. Концепты русской ментальности в романе И.А. Гончарова «Обломов» // Матеріали III Міжнародного семінара «Культурные взаимосвязи Петербурга и Украины». – СПб.: ГНУ ИОВ РАО, 2004. – С. 9–13.
12. Хомчак О.Г. Авторский хронотоп в романах И.А. Гончарова // Матеріали II Міжнародної інтернет-конференції «Нові виміри сучасного світу». – Т. 2. – Мелітополь: МДПУ, 2006. – С. 27–28.

АНОТАЦІЯ

Хомчак О.Г. Авторська позиція в романах І.О. Гончарова. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.02. – російська література. – Херсонський державний університет. – Херсон, 2007.

Дисертація присвячена одній із найбільш важливих проблем сучасного літературознавства – проблемі автора та авторської позиції. У роботі досліджено способи вираження авторської позиції в романах «Звичайна історія», «Обломов», «Обрив» І.О. Гончарова; наголошено на значеннєвому співвідношенні: автор – твір – читач, єдністю якого зумовлений зміст художньої творчості.

Проаналізовано романи І.О. Гончарова з погляду проблеми авторської позиції. Це дало підстави стверджувати, що автор-творець є у них значеннєвим центром, втіленням активної творчої енергії, що формує ставлення до людини у світі. Сюжетно-композиційна організація романів визначається розвитком думки автора, волею авторської свідомості.

Простежено еволюцію форм оповіді у творчості І.О. Гончарова проходить від стилістично не вираженого, але явно присутнього суб'єкта, що оповідає, в «Звичайній історії» й «Обломові», до організації оповіді через призму свідомості духовно близького авторові героя Райського в «Обриві». Естетичні погляди персонажа яскраво проявляються в зіставленні з естетичними поглядами автора-оповідача: їхні позиції то наближуються, то розходяться.

Проведене дослідження показало, що своєрідність вираження авторської свідомості в романах І.О. Гончарова полягає в композиції романів, у сюжетній канві, у відборі художнього матеріалу, у способах зображення персонажів, в оповідній організації романів, в основних позасюжетних елементах – пейзажі, портреті тощо.

Ключові слова: автор-творець, авторська позиція, авторська свідомість, автор-оповідач, наратор, об'єктивність, суб'єктивність, тенденційність.

АННОТАЦИЯ

Хомчак Е.Г. Авторская позиция в романах И.А. Гончарова. – Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02. – русская литература. – Херсонский государственный университет. – Херсон, 2007.

В диссертации исследована авторская позиция в романах «Обыкновенная история», «Обломов», «Обрыв» И.А. Гончарова; проанализированы ее основные способы выражения. Поставлены акценты на смысловом соотношении: автор – произведение – читатель, единством которого обусловлен смысл художественного творчества.

Проведенное исследование показало, что своеобразие выражения авторской позиции в романах И.А. Гончарова состоит в отборе жизненного материала, в его авторском осмыслении, в

композиции романов, в сюжетной канве, в способе изображения персонажей, в повествовательной системе, во внесюжетных элементах – пейзаже, портрете и т.д.

Анализ авторской позиции в романах И.А. Гончарова дал возможность утверждать, что автор-творец выступает в них смысловым центром, воплощением активной творческой энергии, формирующей отношение к человеку в мире.

В работе прослежена эволюция форм повествования в романах И.А. Гончарова. В «Обыкновенной истории» стилистически нейтральный повествователь от первого лица, приближенный к автору-творцу, проявляет свою позицию с помощью лирических отступлений, комментариев к репликам и поступкам героев, обращений к предполагаемому читателю. Повествовательное «мы» в романе «Обломов» подчеркивает общность интересов автора-повествователя с читателем, по всему роману рассеяны знаки присутствия нарратора, приглашение принять участие в беседе. Анализ позиции автора-повествователя в главе «Сон Обломова» показал, что критическое мышление повествователя существенно отличается от мифического мышления жителей Обломовки; нарратор занимает внешнюю по отношению к их идиллическому миру позицию. Композиция «Обрыва» (роман в романе) дает возможность организации повествования через призму сознания близкого по духу автору героя Райского. Он выступает в романе не только как персонаж, наряду с остальными, но и как писатель – творец иной реальности. В романе нет ни «конфликта» между голосами автора-повествователя и героя, ни тождества этих голосов.

В диссертации сделан акцент на авторское отношение к прогрессу, претерпевающее от «Обыкновенной истории» к «Обрыву» видимые метаморфозы. Патриархальный быт, прежде представляющийся романисту исторически обреченным, в «Обрыве» обретает свою первоизданную привлекательность. Авторское миропонимание в последнем романе становится очевидным, окончательно формируется авторская позиция, звучит определенная дидактическая нота, что было вызвано изменением в осмыслении писателем положительных основ жизни.

Ключевые слова: автор-творец, авторская позиция, авторское сознание, автор-повествователь, нарратор, объективность, субъективность, тенденциозность.

SUMMARY

Khomchak O.G. Author's position in the novels of I.O. Goncharov. - Manuscript.

Thesis for the degree of the Candidate of Sciences in Philology. Speciality 10.01.02 – Russian literature. – Kherson State University. – Kherson, 2007.

The research is devoted to one of the most actual problems of the modern study of literature – the problem of the author and the ways of the author's position expression. The problem of the author's

position in artistic text is considered as a functional system, which is actualised at the different levels of the text.

In the dissertation the emphasis is placed on the notional correlation: the author – the artistic text – the reader; the sense of the artistic creation is determined by the unity of this correlation.

The analysis of I.O.Goncharov's novels made from the viewpoint of the problem of the author's position allows to maintain that the author-creator acts in them as the notional centre, he is the embodiment of active creative energy which forms the attitude to a person in the world. The plot-compositional organization of the novels is determined by the development of the author's thought, the will of the author's conscience.

The form of narration in I.O.Goncharov's creative work passes the evolution from stylistically not determined but obviously present subject who narrates in "A Common History" and "Oblomov", to the organization of narration through the prism of the consciousness of spiritually close to the author the painter Rayskiy in "Obryv". The aesthetic views of Rayskiy are brightly displayed in comparison with the aesthetic views of I.O.Goncharov: their positions sometimes draw together or disaccord.

The conducted research showed that originality of expression of the author's consciousness in I.O.Goncharov's novels is observed in the novels' composition, in the outline of the novel, in the selection of artistic material, in the ways of personages' portrayal, in the narrative organization of the novels, in the extra plot elements – scenery, portrait, etc.

KEY WORDS: author-creator, author's position, author's consciousness, author-narrator, narrator, objectivity, subjectivity, tendentiousness.